

(Полтава)

КОРЕЛЯЦІЯ ЯК ГЕНЕТИЧНИЙ ЗВ'ЯЗОК МІЖ ВТОРИННИМ ЧАСОВИМ ПРИЙМЕННИКОМ І ПОВНОЗНАЧНОЮ ЧАСТИНОЮ МОВИ

У статті досліджено темпоральні прийменниково-субстанціальні конструкції із вторинними часовими прийменниками, проаналізовано специфічні зв'язки похідних темпоральних прийменників із самостійними частинами мови, виокремлено особливий тип кореляції в межах вторинних часових прийменників – кореляцію за походженням.

Ключові слова: кореляція, первинні прийменники, вторинні прийменники, повнозначні частини мови, співвідносні лексичні одиниці.

The article is determined to the temporal prepositional-substantial constructions' thorough investigation. The specificity of connections between derivative temporal prepositions and nominal parts of speech is ascertained as well. The special correlation' type – correlation according to the origin – was bounded in the derivative temporal prepositions' group.

Key words: correlation, primary prepositions, derivative prepositions, nominal parts of speech, correlative lexical units.

Прийменники як окремий тип слів-морфем виступають разом із синтетичними релятивними морфемами найпоказовішими виразниками синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень. Інтерес до цього граматичного розряду викликаний його широтою й багатоаспектністю, винятковим значенням для глибокого пізнання особливостей взаємодії найважливіших складників системи сучасної української літературної мови, а також недостатньою вивченістю, наявністю різних поглядів на лінгвістичну природу прийменника і його функції в мові.

На особливу увагу заслуговують прийменниково-відмінкові структури, що використовуються в мові для передавання часових семантико-синтаксичних відношень. Ці конструкції утворені поєднанням темпоральних прийменників з іменниками в непрямих відмінках. Часові відношення, на наш погляд, виступають своєрідним стрижнем мовної системи, оскільки саме через їхню інтеграцію в мові можна з'ясувати характер відображення останньою топологічних і метричних параметрів реального часу. В основі часових відношень лежить порівняння за часом дії [7, с. 5].

Темпоральні відношення в мові активно вивчає і досліджує як вітчизняне, так і зарубіжне мовознавство.

В україністиці різні аспекти функціонування темпоральних конструкцій знаходимо в працях О.І. Бондаря, І.Р. Вихованця, Т.М. Голосової, З.І. Іваненко, П.С. Каньоси, Р.А. Куцовой, М.В. Мірченка й інших лінгвістів.

У межах російської мовознавчої концепції теоретичні засади використання часових сполук викладені в граматичних розвідках О.В. Бондарка, М.В. Всеволодової, Г.О. Золотової, Н.Ю. Шведової та інших науковців.

Однак, незважаючи на вагомості напрацювання мовознавців, у граматичній площині мовної системи недостатньо вивченою на сьогодні залишається проблема функціональних можливостей непохідних і похідних прийменників у структурі часових семантико-синтаксичних відношень, яка безпосередньо пов'язана з їхньою семантичною кореляцією. Актуальним є питання корелятивних зв'язків вторинних прийменників із повнозначними частинами мови.

З огляду на це мета статті – аналіз часових прийменниково-іменникових конструкцій із похідними темпоральними прийменниками з урахуванням типу співвідносних лексичних одиниць.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- 1) дослідження вторинних часових прийменників;
- 2) аналіз специфічних зв'язків між самостійними частинами мови та похідними від них темпоральними прийменниками.

У мові явище кореляції, тобто будь-якого співвідношення в системі опозицій мовних одиниць [6, с. 267], знаходить свій вияв на різних рівнях. На фонетичному – це відношення між двома рядами звуків, які попарно протиставлені один одному за однією ознакою при збігові всіх решти ознак. До прикладу, кореляція приголосних за дзвінкістю-глухістю: [б] – [п], [г] – [к], [д] – [т], [з'] – [с']: браво – право, ґава – кава, драп – трап, зірка – сірка; кореляція приголосних за твердістю-м'якістю: [з] – [з'], [л] – [л'], [р] – [р'], [с] – [с'], [н] – [н']: перелаз – перелазь; лук – люк; рад – ряд; рис – рись; стан – стань.

На морфологічному рівні яскраво реалізують видову кореляцію дієслівні форми недоконаного і доконаного виду: брати – взяти, йти – прийти, читати – прочитати.

Крім того, маємо приклади, коли кореляція виявляється не на одному рівні конкретно. Наприклад, префіксально-прийменникова кореляція, де суто морфологічні засоби (префікс, прийменник) вступають у корелятивні відношення на синтаксичному ярусі мови, оскільки їхню взаємозалежність простежено у словосполученні, що є одиницею синтаксису.

Ми цілком поділяємо думку Г.М. Ярун про те, що кореляція належить до мовних явищ, „вивчення яких стає можливим при умові детального й серйозного опису відповідної частини мови на рівні граматичному, етимологічному, лексикографічному і семантичному” [8, с. 3]. Кореляційні закони зумовлюють утворення таких лексичних одиниць, у яких план вираження та план змісту не суперечать законам функціонування та розвитку мови.

Відомо, що у структуруванні прийменниково-іменникових часових конструкцій задіяні як первинні, тобто непохідні, так і вторинні, або похідні, прийменники. За функціональним критерієм, який виділив І.Р. Вихованець, до первинних належать ті, які вживаються у мові тільки як прийменники, а до вторинних – ті, що в системі мови мають співвідносні з ними омонімічні повнозначні слова [1, с. 60]. Це основна диференційна ознака непохідних і похідних прийменників. Крім того, що первинні прийменники дериваційно не пов'язані з іншими словами, вони відрізняються від вторинних низкою ознак, з-поміж яких: 1) односкладовість, одноморфемність (двоскладовість виникає переважно в тих випадках, коли утворюється складний для вимови збіг трьох приголосних: наді мною, піді мною; 2) широка полісемія та значеннева абстрактність порівняно з вторинними прийменниками, адже – „первинні прийменники виявляють вищий ступінь абстракції, ніж повнозначні слова, однак не досягають такої міри узагальненості, яка властива відмінкам” [5, с. 92]; 3) послідовніша відповідність в окремих позиціях значень прийменника й відмінка; 4)

наявність бінарних опозицій: від – до, над – під тощо; 5) „можливість відриву від іменника та злиття з дієсловом у ролі дієслівного постфікса при керуванні об’єктною відмінковою формою” [1, с. 12].

Вторинні ж прийменники походять із відповідних слів повнозначних частин мови, зокрема прислівників, іменників та дієприслівників. Беручи за основу поділ вторинних прийменників залежно від типу співвідносних лексичних одиниць, який запропонували автори „Теоретичної морфології української мови” [2, с. 331-332], зазначимо, що в прийменниково-іменникових часових конструкціях похідні прийменники корелюють:

1) із морфологізованими прислівниками: близько, вглиб (углиб), всередині (усередині), напередодні, наприкінці, після (опісля), пізніше (пізніш), напр.: Свято Пилипа припадає на 27 листопада. Це був останній день напередодні посту (В. Скуратівський); ... із ним [Миколою] таке коїться ... опісля того засніженого ранку на балконі, над білим дворичем, по якому колінкувала його Люська (В. Дрозд); Ці літописи ... віддаляють зародження української нації та нашої державності вглиб віків („Київ”, 2008. – № 1. – С. 3). Однак лексеми „напередодні”, „опісля”, „вглиб” продуктивно функціонують у мові також як прислівники з темпоральним значенням, напр.: Доліва-Ясенський приїхав до Вінниці напередодні, в присмерках (З. Тулуб); Опісля викликали Вепринського до сільради (П. Добрянський);

Чи вступити у двобій змогли б

З Джоном проповідники-святоші?

Хто з них думкою сягає вглиб,

Хто від церкви відлучає гроші?

(М. Руденко);

2) з адвербіалізованими прийменниково-іменниковими формами (аналітичними прислівниками): під час, у (в) ході, у процесі, в епоху, в еру, у (в) час(часи), за час (часів), на добу, на момент, у (в) годину, у (в) момент (моменти), у (в) період, у (в) пору, до початку, на початку (початках), від початку, перед початком, у (в) кінці, перед кінцем, під кінець, до кінця, при кінці, на кінець, до закінчення, після закінчення, по завершенні, на схилі, на світанку, під завісу, напр.: Навіть на початку квітня здіймалися такі метелиці, що у вікнах батькового кабінету ставало чорно (І. Цюпа); Це було під кінець нашої поїздки (О. Гончар); В кінці травня бджоли почали роїтись (М. Івченко). Принагідно зазначимо, що лексеми „на початку”, „під кінець”, „у (в) кінці” та подібні до них активно використовуються в мові і як прислівники, напр.: Вже покинувши його [Михайла], Яніна раптом збагнула, наскільки незахищеним і неприкаяним був цей самовпевнений (як їй здавалось на початку) чоловік (В. Лис); Щоправда формулювати думки йому ще важко, тож під кінець він [провладний кандидат] перейшов на російську (Л. Костенко); Ніна додала в кінці, що в неї вже є хлопець, нічим не гірший за Олега (В. Лис). Прикметно, що цей розряд похідних прийменників є найчисленнішим, у ньому з’являються новотвори, адже „прийменник ... не становить собою замкненого кола; сучасна українська літературна мова поповнюється новими прийменниками, які розвиваються з самостійних частин мови” [4, с. 371-372]. Т.С. Жгенті у зв’язку з цим свого часу зазначав, що похідні прийменники – найчисленніша і найрізноманітніша категорія із усіх службових слів. Вони розвиваються і в майбутньому більше збагатяться за рахунок не лише іменників, але й інших частин мови, котрі втрачають у певних синтаксичних умовах свою речовинність [3, с. 314];

3) із морфологізованими прислівниками, які сполучаються з первинними прийменниками починаючи від, починаючи з, одночасно з (із), паралельно з (із), раніше від, слідом за, ближче до, задовго до, незадовго до, невдовзі по та ін., напр.: Класична українська література, починаючи від Шевченка чи навіть ще й від Котляревського, показала нам приклад того, як треба ставитись до народної мови... (О. Гончар); Одночасно із здивуванням почулися схвильовані вигуки друзів (О. Довженко); Ближче до вечора у вагончику-маркеті стало людно (А. Кокотюха); Незадовго до виборчої кампанії [Роман Гаркуша] поїде за кордон, на якийсь місяць ляже до клініки (В. Дрозд).

Як засвідчує фактичний матеріал, морфологізовані, або аналітичні, прислівники можуть сполучатися також і з вторинними прийменниками (за аналогією до первинних): незадовго перед, незадовго після, невдовзі після, напр.: Перший інсульт із ним [дядьком] стався невдовзі після тих подій (Є. Кононенко); Алекс в гостях у родички пив чай із чашок, які батьки купили незадовго перед його від'їздом назавжди (Є. Кононенко);

4) із адвербіалізованими безприйменниковими відмінковими формами на зразок протягом, напр.: Протягом двох днів у помешканні Лариси встановлювали нові вікна (Є. Кононенко).

Отже, беручи до уваги те, що вторинні часові прийменники утворені на базі повнозначних частин мови, варто виокремлювати особливий тип кореляції – за походженням. У її спектрі вичленовуємо 4 групи аналізованих прийменників залежно від типу співвідносних лексичних одиниць. Найпродуктивнішим виступає розряд похідних темпоральних прийменників, що корелює з адвербіалізованими прийменниково-іменниковими формами. Цікавим, на наш погляд, є той факт, що при утворенні вторинних часових прийменників морфологізовані прислівники можуть поєднуватися не лише із первинними прийменниками (як подається в мовознавчій літературі [2, с. 232]), а і з вторинними. Це ще раз підтверджує аксіому про те, що прийменники активно розвиваються, а отже, поповнюються новотворами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови: монографія / І.Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
2. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: академічна граматики української мови / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська; [за ред. І.Р. Вихованця]. – К.: Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. – 400 с.
3. Жгенти Т.С. Употребление существительных в качестве вторичного предлога / Т.С. Жгенти // Труды Тбилисского государственного университета. – Серия филологических наук. – Тбилиси: Изд-во Тбилисского университета, 1964. – № 98. – С. 299-314.
4. Жовтобрюх М.А. Курс сучасної української літературної мови / М.А. Жовтобрюх, Б.М. Кулик. – К.: Вища школа, 1972. – 402 с.
5. Куц Н. Прийменник: основні підходи вивчення, лексико-граматичні ознаки, перспективи дослідження / Н. Куц // Лінгвістичні студії: збірник наукових праць / Укл. А. Загнітко [наук. ред.] та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2006. – Випуск 16. – С. 90-95.
6. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.

7. Шаранда А.Н. Сравнительная типология предлога / А.Н. Шаранда. – Минск: Наука и техника, 1981. – 230 с.
8. Ярун Г.М. Кореляція форми і змісту в розвитку прислівникової системи: монографія / Г.М. Ярун. – К.: Наук.думка, 1993. – 112 с.